

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Факультет фінансів та обліку
Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія

ПРИТУЛЮК Дмитро Андрійович

Фіскальні наслідки тіньової економіки /
Fiscal Consequences of Shadow Economy

спеціальність: 072 - Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок
освітньо-професійна програма – Фіскальне адміністрування

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи ФФам-21
Д. А. Притулюк

Науковий керівник:
к.е.н., доцент, В. І. Дмитрів

Кваліфікаційну роботу допущено до захисту:

" ___ " _____ 2025 р.

Завідувач кафедри
_____ А. І. Крисоватий

ТЕРНОПІЛЬ - 2025

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	6
1.1. Поняття, структура та характерні форми тіньової економіки	6
1.2. Причини та фактори тінізації економічних процесів	11
РОЗДІЛ 2. ФІСКАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ	17
2.1. Вплив тіньової економіки на формування податкових надходжень.	17
2.2. Порівняльний аналіз фіскальних втрат від тіньової економіки в Україні та країнах ЄС	26
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ МІНІМІЗАЦІЇ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ ФІСКАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ	35
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45

ВСТУП

Актуальність теми. Тіньова економіка є одним із найскладніших та наймасштабніших викликів для фінансової стабільності держави, оскільки вона деформує ринкові механізми, підриває конкурентне середовище та формує значні фіскальні втрати. Для країн із перехідною економікою, зокрема України, проблема тінізації набуває особливої гостроти через поєднання інституційної нестійкості, недосконалості податкового законодавства, складності адміністрування та низького рівня податкової культури. За оцінками міжнародних дослідницьких центрів, частка тіньової економіки в Україні є однією з найвищих у Європі, що безпосередньо впливає на ефективність фіскальної політики та можливість держави виконувати свої соціальні та безпекові функції.

Фіскальні наслідки тіньової економіки проявляються у недонадходженні податкових і неподаткових платежів, зменшенні ресурсів бюджету, викривленні структури податкового навантаження та зростанні інституційних витрат на контроль. Зокрема, поширення тіньової зайнятості та виплат «у конвертах» формує дефіцит Пенсійного фонду та інших соціальних фондів, тоді як ухилення від сплати ПДВ та податку на прибуток знижує інвестиційну та економічну стійкість. У результаті держава стикається з проблемами у забезпеченні стабільного фінансування оборонної сфери, соціальної інфраструктури та стратегічних реформ, що особливо важливо в умовах тривалих зовнішніх та внутрішніх викликів.

У таких умовах дослідження масштабів тіньової економіки, її причин, механізмів впливу на фіскальну систему та пошук ефективних шляхів мінімізації фіскальних втрат є критично важливими. Аналіз міжнародних практик дозволяє виявити успішні інструменти боротьби з тінізацією — цифровізацію державних послуг, автоматизований обмін податковими даними, спрощення адміністрування, створення сприятливих умов для легального бізнесу. Їх адаптація до українських реалій може забезпечити підвищення рівня

бюджетних надходжень, покращення прозорості економічних процесів та зміцнення фінансової стабільності держави.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження фіскальних наслідків тіньової економіки та розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності фіскальної політики шляхом зменшення рівня тінізації економічних відносин.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

- розкрити теоретичні засади тіньової економіки та її роль у фінансовій системі держави;
- охарактеризувати теоретико-методологічні підходи до оцінювання тіньової економіки;
- проаналізувати ключові фіскальні наслідки тінізації; визначити масштаби фіскальних втрат в Україні і порівняти їх з міжнародним досвідом;
- розкрити проблеми тіньового впливу на економіку в умовах відбудови та євроінтеграції.
- обґрунтувати напрями та інструменти мінімізації тіньового сектору.

Об'єктом дослідження є тіньова економіка України.

Предметом дослідження є податкові інструменти та їх вплив на рівень тіньової економіки.

Інформаційною базою дослідження є статистичні матеріали Міністерства фінансів України, Державної податкової служби, НБУ, Євростату, Світового банку, МВФ, наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, а також нормативно-правові акти.

Методологічну основу становлять загальнонаукові та спеціальні методи економічного аналізу: системний підхід, порівняльний аналіз, економіко-статистичні методи, структурно-динамічний аналіз, інституційний та нормативно-правовий підхід.

Практичне значення роботи полягає у формуванні пропозицій щодо удосконалення фіскальних інструментів, спрямованих на скорочення тіньового

сектору, підвищення прозорості економічних операцій та забезпечення сталого фінансового розвитку.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та висновки, отримані в ході проведеного дослідження були апробовані у вигляді тез доповідей на Всеукраїнських науково-практичних конференціях студентів та молодих вчених: 1) «Актуальні питання фінансової теорії та практики» (Тернопіль, 2024 р.); 2) Фінанси та облік в умовах глобальної невизначеності та безпекових ризиків (Тернопіль, 2025 р.).

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Поняття, структура та характерні форми тіньової економіки

Тіньова економіка — це складний багатовимірний феномен, який охоплює економічну діяльність, що з різних причин приховується від державного контролю, не відображається у статистиці та не оподатковується. Вона не є однорідним утворенням: це радше сукупність економічних практик, що існують паралельно з офіційним сектором і впливають на нього як безпосередньо, так і опосередковано. У науковій літературі під тіньовою економікою зазвичай розуміють будь-яку діяльність, що ведеться поза межами офіційних правил, з метою уникнення податків, регуляторних вимог або відповідальності. Однак це визначення значно глибше, ніж просто «злочинна чи прихована діяльність», адже тінізація часто є реакцією на економічні та інституційні недоліки самої держави.

На відміну від суто кримінального сектору, тіньова економіка включає діяльність, яка може бути цілком легальною за своєю природою, але з певних причин здійснюється неформально. Це може бути дрібне підприємництво без реєстрації, нелегальна зайнятість, заниження доходів, готівкові розрахунки, що не проходять через облік, або виробництво товарів та послуг без декларування. Такі практики створюють «сіру зону» між формальною та нелегальною економікою, де порушуються правила гри, але не завжди заради кримінальних намірів — часто через недовіру до держави, складність процедур або високі податки.

Структурно тіньова економіка має кілька шарів, що відрізняються мотивацією, масштабами та ступенем ризику:

1. Прихована (неформальна) діяльність. Включає цілком законну за змістом діяльність, яку підприємства або громадяни просто не декларують. Це може бути репетиторство, ремонтні роботи, послуги в приватному порядку,

дрібний бізнес без документів. Вона часто виникає через надмірне податкове навантаження або бюрократичні бар'єри.

2. Сіра економіка (частково прихована). Це діяльність, у якій суб'єкти частково декларують свої доходи, але приховують їхню реальну величину. Найпоширеніші прояви - «зарплата в конвертах», подвійна бухгалтерія, маніпулювання з ПДВ, робота через ФОП з фіктивними послугами. Саме цей сектор є найбільшим за обсягами в країнах із перехідною економікою.

3. Кримінальна економіка. Включає діяльність, заборонену законом: незаконний обіг зброї, наркотиків, контрабанду, фінансові махінації, відмивання грошей, незаконний видобуток корисних копалин. Хоча ця сфера не є найбільшою за обсягами, вона приносить значні ризики для національної безпеки та фіскальної стабільності.

4. Корупційно-тіньовий сектор. Окремий структурний елемент, пов'язаний із використанням владних повноважень для одержання неправомірної вигоди. Корупція створює системне середовище, що дозволяє тіньовій економіці існувати й розширюватися, оскільки вона руйнує довіру до державних інститутів та знижує ефективність контролю.

Тіньова економіка проявляється у різноманітних формах, які взаємодіють між собою та формують складну економічну екосистему:

- незареєстрована підприємницька діяльність (типово для дрібного та мікробізнесу, який працює поза системою оподаткування. Часто викликана прагненням уникнути витрат на реєстрацію, ліцензування або складного адміністрування);
- нелегальна зайнятість та виплати «в конвертах». Працівники формально отримують мінімальну зарплату, а решту - готівкою. Це дозволяє зменшити ЄСВ та ПДФО, але водночас позбавляє бюджет значних доходів;
- неофіційні готівкові операції. Обіг готівки поза касовими апаратами та звітністю, що сприяє зниженню обороту та мінімізації податків;

- фіктивне підприємництво та «скрутки» ПДВ. Використання підставних компаній для заниження податкової бази, оптимізації або незаконного відшкодування ПДВ;
- контрабанда товарів і послуг. Поширена через різницю в цінах та регуляторних вимогах між країнами. Формує великі втрати бюджету від мита, акцизів і ПДВ.
- корупційні схеми у взаємодії бізнесу та держави. Від «дрібних платежів» до системних зловживань владою. Корупція інституційно підтримує тіньові механізми, роблячи їх невразливими для контролю.
- незаконний видобуток природних ресурсів. Наприклад, корисних копалин, бурштину, лісових ресурсів - діяльність, яка не лише завдає фіскальних втрат, але й руйнує екологічний баланс.

Слід підкреслити, що тіньова економіка - не хаотичне явище, а цілком логічна реакція суб'єктів на недосконалість інституційного середовища. Вона «заповнює прогалини» між тим, що очікує держава, і тим, що може чи хоче виконувати реальний бізнес. Коли правила стають надто складними, дорогими або непрозорими, частина економічної активності перетікає у тінь.

Тому боротьба з тіньовою економікою - це не просто посилення контролю, а створення таких умов, у яких діяти легально стає простіше, дешевше та безпечніше, ніж працювати в тіні.

Тепер, коли уряди прокладають шлях до відновлення, вони стикаються з додатковими фінансовими тисками через невідкладність переходу до більш сталих та цифрових економік. Інвестування в зелені технології, інфраструктуру для відновлюваної енергетики та цифрову трансформацію є не просто вибором, а необхідністю, що вимагає значних капіталовкладень. Водночас, після посилення обмежувальної грошової політики центральних банків, вартість капіталу є і, ймовірно, залишатиметься вищою протягом довшого часу порівняно з періодом до пандемії.

Бюджетна консолідація вимагає скорочення витрат або збільшення доходів — зазвичай поєднання обох заходів. Беручи до уваги соціальні,

економічні та політичні витрати, пов'язані зі зменшенням державних витрат або підвищенням податків, вирішення так званого податкового розриву — різниці між загальною сумою податків, належних до сплати уряду, та тим, що сплачується фактично — набуває особливого значення. Більші податкові розриви вказують на більш масштабні ухилення та уникнення оподаткування, що призводить до нестачі доходів, які можна було б використати для зазначених вище інвестиційних потреб. Як наслідок, скорочення податкового розриву стало ключовою стратегією для урядів у забезпеченні необхідних додаткових фінансів.

Джерела податкового розриву включають податкові шахрайства, практики ухиляння від сплати податків та інші види порушень, такі як банкрутство підприємств. Однак одна з головних причин цієї нестачі — «тіньова економіка», також відома як «ненаблюдна» або «незареєстрована» економіка. Вона охоплює нерозголошену економічну діяльність як зареєстрованих, так і незареєстрованих суб'єктів, де не виставляються рахунки-фактури або фіскальні чеки, що робить операції неподаними, а податки — несплаченими.

Це дослідження представляє поглиблений аналіз тіньової економіки, зосереджуючись на її багатоаспектних компонентах, а також на взаємозв'язку з податковим розривом і неформальною зайнятістю. Ми вважаємо, що воно пропонує цінну інформацію про функціонування цих компонентів, шкідливі наслідки, які вони генерують, та стратегії, які могли б бути впроваджені для пом'якшення їх негативного впливу.

Діяльність, пов'язана з тіньовою економікою, варіюється від прихованих та нелегальних операцій зареєстрованого бізнесу з метою уникнення офіційного нагляду та оподаткування, неформальної ринкової активності незареєстрованих підприємств, таких як вуличні торговці, незаконної діяльності, забороненої законом (наприклад, виробництво та продаж наркотиків), до виробництва товарів домогосподарствами для власного споживання.

Важливо зауважити, що вплив тіньової економіки та податкового розриву виходить за рамки фінансових розбіжностей. Він несе серйозні довгострокові негативні наслідки, такі як зменшення державних доходів, нижча якість і кількість громадських благ і послуг, спотворення конкуренції, стримування інвестицій та економічного зростання, а також деградація економічних інституцій і соціальних установок. Це породжує середовище ухилення, що призводить до посилення відчуття неприйняття податкових норм.

Хоча неплатники податків спочатку можуть отримувати певні вигоди, такі як зниження витрат або підвищення конкурентоспроможності бізнесу, ці переваги, ймовірно, будуть нетривалими та індивідуальними. Згодом, особливо на національному рівні, вони мають бути переважені шкідливими наслідками.

1.2. Причини та фактори тінізації економічних процесів

Тінізація економіки не виникає спонтанно — це результат взаємодії економічних, соціальних, інституційних та психологічних чинників, які формують умови, за яких підприємства та громадяни обирають працювати поза офіційним регуляторним полем. Вона є своєрідним «індикатором здоров'я» державних інститутів: чим слабші правила, чим вища недовіра до влади та складніше адміністрування, тим масштабнішим стає тіньовий сектор.

Коли податки та обов'язкові платежі є фінансово обтяжливими, бізнес прагне мінімізувати витрати шляхом приховування частини доходів або виплат у «конвертах». Особливо гостро це проявляється у секторах з низькою маржинальністю та високою конкуренцією.

До неї належать витрати на бухгалтерію, ліцензування, касове обладнання, сертифікації, аудит. Малий бізнес часто не витримує цих витрат і частково або повністю переміщується в тінь.

Якщо в одних сферах податки помірні, а в інших - завищені, формується стимул для «тінізації» окремих видів діяльності або трудових відносин.

За умов інфляції, падіння реальних зарплат і високого безробіття громадяни змушені шукати додаткові заробітки, найчастіше - неформальні.

Недосконалість податкового законодавства. Складні, суперечливі або нестабільні правила оподаткування створюють зону невизначеності. Підприємства маневрують між нормами, шукають «дірки» у законі, що часто призводить до тінізації частини операцій.

Бюрократичність і складність процедур. Звітність, дозволи, численні перевірки та інші адміністративні бар'єри стимулюють суб'єктів уникати офіційних процедур.

Слабкість інститутів контролю. Низька ефективність податкової служби, обмежена фінансова грамотність перевіряючих, недостатній рівень цифровізації

- все це створює умови, у яких порушення залишаються непоміченими або не караються.

Корупційні практики не просто сприяють тіньовій економіці - вони є її невід'ємною частиною. Підприємці часто стикаються з вимушеними «неформальними платежами», які перетворюють тінізацію на системний інструмент виживання.

Якщо порушення законодавства рідко тягнуть за собою реальну відповідальність, працювати в тіні стає менш ризиковано, ніж дотримуватися правил.

Недовіра до держави та інститутів влади. Коли громадяни не вірять, що податки витрачаються ефективно, знижується їхня готовність легально працювати і чесно декларувати доходи.

Толерантність суспільства до тіньових практик. У країнах із довгим історичним досвідом економічної нестабільності багато людей не сприймають тінізацію як щось аморальне. «Конверти», неформальні підробітки або обіг готівки сприймаються як «нормальна» частина життя.

Традиції виживання в умовах криз. Після тривалих періодів економічної турбулентності формується культура «обхідних шляхів», яка укорінюється у поведінці домогосподарств і бізнесу.

Низький рівень фінансової грамотності населення. Частина працівників навіть не усвідомлює довгострокових ризиків роботи без офіційного оформлення - відсутність стажу, соціальних гарантій, пенсійних накопичень.

Нерозвиненість фінансової інфраструктури. Низький рівень безготівкових розрахунків, обмежена доступність банківських послуг, слабкі інструменти цифрової ідентифікації сприяють обігу готівки.

Конкуренція з боку тіньового бізнесу. Підприємства, що працюють легально, часто вимушені частково тінізувати діяльність, щоб вижити в неконкурентних умовах, сформованих тими, хто не сплачує податки.

Цифровізація економіки. З одного боку, технології полегшують контроль, але з іншого - відкривають нові можливості для ухилення: криптовалюти,

онлайн-схеми, оформлення послуг через іноземні юрисдикції, дистанційні платежі.

Глобалізація й різниця регуляторних режимів. Контрабанда, трансферне ціноутворення та переміщення капіталів між країнами з різними податковими системами стимулюють тінізацію на міжнародному рівні.

Політичні та макроекономічні чинники. Воєнні дії та кризові ситуації. Під час війни чи політичної нестабільності контроль слабшає, а частина економічної активності вимушено уходить у тінь. Повільні темпи модернізації податкової системи, слабкі стимули до легалізації бізнесу та відсутність передбачуваності роблять тінізацію більш привабливою. Зростання податків або посилення перевірок без паралельного спрощення правил може мати зворотний ефект - стимулювати перехід бізнесу «в тінь».

Причини тінізації - це не лише бажання бізнесу уникнути податків. Це комплексна реакція на економічні дисбаланси, недовіру, регуляторні провали, корупцію та слабкість інститутів. Вона показує не стільки «погану поведінку» економічних суб'єктів, скільки структурні проблеми держави, які потрібно вирішувати шляхом реформ, а не лише посиленням контролю.

Війна радикально змінює логіку функціонування національної економіки: частина підприємств зупиняється, ланцюги постачання руйнуються, а державні інститути працюють у надзвичайних умовах. На цьому тлі тіньова економіка не просто зростає - вона змінює свої форми та внутрішню структуру. Вона стає своєрідною відповіддю громадян і бізнесу на невизначеність, дефіцит ресурсів та ослаблення контролю, перетворюючись на вимушений інструмент адаптації до екстремальних реалій.

Під час війни значна частина ресурсів держави спрямовується на оборону, що неминуче знижує ефективність роботи податкових, митних та правоохоронних органів. Контроль слабшає, а це робить тіньову діяльність менш ризикованою. У результаті зростає обсяг необлікованих операцій, активізується контрабанда, збільшується частка готівкових розрахунків, а тіньові схеми стають більш системними.

Коли бізнес втрачає клієнтів, а населення - стабільний дохід, тіньовий сектор нерідко стає способом «утриматися на плаву». Люди працюють неофіційно, погоджуються на зарплати в «конвертах», займаються дрібним домашнім виробництвом або послугами без реєстрації. У таких умовах тінізація виступає не стільки свідомою стратегією зловживання, скільки реакцією на економічну нестачу.

Потреба у фінансуванні армії та гуманітарної підтримки змушує державу посилювати податкові вимоги. Однак різке збільшення фіскального тиску в кризових умовах часто призводить до протилежного ефекту: підприємці, намагаючись зберегти ліквідність, частіше ухвалюють рішення працювати частково або повністю в тіні. Таким чином виникає замкнена логіка - чим сильніше тиск, тим більше ухилення.

Війна створює дефіцит окремих товарів: палива, медикаментів, техніки, продуктів. Коли офіційні постачання ускладнені, виникає попит на нелегальний імпорт, сірий ринок і перепродаж за завищеними цінами. Це формує нові тіньові канали обігу товарів, які швидко переростають у стійкі неофіційні схеми.

У період війни кримінальний сектор отримує додаткові можливості: контроль на кордонах ослаблений, частина територій тимчасово не контролюється державою, а економічна скрута робить людей більш вразливими. Це призводить до зростання незаконного обігу зброї, фінансових махінацій, відмивання коштів, контрабанди та нелегального видобутку ресурсів. Такі явища становлять загрозу не лише бюджету, а й національній безпеці.

Масове залучення чоловіків до Збройних Сил, а також внутрішнє переміщення людей створюють дефіцит кадрів. Через це частина роботодавців відмовляється від офіційного оформлення та використовує неформальну працю. Зростає обіг готівки та гнучких неофіційних договорів, що збільшує втрати бюджету від ЄСВ і ПДФО.

Мільйони українців змінюють місця проживання та роботи. Через тимчасовість обставин багато з них уникають довгострокових зобов'язань і працевлаштовуються неофіційно. Це підсилює тінізацію сектору послуг, збільшує кількість одноразових готівкових операцій і знижує взаємодію з податковою системою.

У воєнний час активно зростають операції в цифровому середовищі. Криптовалюти, міжнародні платіжні сервіси, фриланс-платформи та приватні електронні перекази дають змогу обходити національну податкову систему. Виникає новий пласт тіньової економіки — «цифрова тінізація», яку складно контролювати традиційними інструментами.

Війна поглиблює загальну недовіру до держави, тому люди прагнуть зменшити свою «видимість» для системи: зберігати готівку, не декларувати доходи, мінімізувати контакти з адміністративними органами. Так формується масова поведінкова модель, у якій тінізація сприймається як спосіб убезпечити себе у кризових умовах.

Отже, війна посилює тінізацію практично на всіх рівнях — від побутових підробітків до масштабних кримінальних схем. Водночас тіньова економіка в умовах війни є не лише проблемою, а й сигналом: вона демонструє слабкі місця державного управління, системні бар'єри та потребу у комплексних реформах. Для успішного відновлення після перемоги критично важливо розробити політику, яка не лише боротиметься з тінню, а й створюватиме умови, за яких легальна діяльність стане простішою, вигіднішою та безпечнішою.

Аналіз наукових підходів показав, що тіньова економіка не є однозначним чи однотипним явищем: вона охоплює широкий спектр форм діяльності - від неформальної праці та побутових підробітків до складних корупційних схем і кримінальних операцій. Її структура є багаторівневою та включає приховану, «сіру», кримінальну і корупційно-тіньову складові, кожна з яких має власні механізми функціонування та впливу на економічну систему.

Встановлено, що основними детермінантами тінізації виступають надмірне податкове навантаження, складність адміністрування, слабкість

інституцій, нестабільність нормативно-правового середовища, бюрократичні бар'єри та корупція. Важливо, що тінізація формується не лише через економічні стимули, але й через соціально-психологічні чинники: низьку довіру до держави, історично сформовану толерантність до неформальних практик, обмежений рівень фінансової грамотності. У сукупності ці чинники створюють ситуацію, у якій тіньова діяльність для багатьох суб'єктів стає адаптивною моделлю поведінки.

Особлива увага була приділена впливу війни на розвиток тіньової економіки. Військові дії поглиблюють уже наявні проблеми, ослаблюють контролюючі інститути, спричиняють логістичні розриви, кадрові втрати, падіння доходів населення і бізнесу. У цих умовах тіньовий сектор виступає не лише як спосіб ухилення, а й як механізм виживання, що суттєво ускладнює фіскальне планування та посилює структурні ризики.

Отже, теоретичні дослідження демонструють, що тіньова економіка є складним соціально-економічним феноменом, який формується під впливом багатьох взаємопов'язаних факторів. Розуміння її природи дозволяє перейти до подальшого аналізу — оцінки фіскальних наслідків тінізації та визначення масштабів її впливу на бюджетну систему. Здобуті теоретичні висновки формують основу для другого розділу, де увага буде зосереджена на кількісному та якісному вимірюванні втрат бюджету, викривленнях податкового навантаження та загрозах для фіскальної стійкості.

РОЗДІЛ 2. ФІСКАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Вплив тіньової економіки на формування податкових надходжень.

Тіньова економіка має прямий і системний вплив на податкові надходження держави, оскільки вона фактично виводить частину економічної активності з-під офіційного обліку та фіскального контролю. У результаті держава втрачає можливість повноцінно акумулювати доходи, необхідні для фінансування соціальних, оборонних, освітніх та інфраструктурних програм. Податкові втрати, спричинені тінізацією, є не лише наслідком порушень окремих суб'єктів, а й симптомом глибших структурних дисбалансів у податковій системі та інституційній архітектурі країни.

Перший і найбільш очевидний аспект впливу полягає у скороченні бази оподаткування. Коли підприємства або громадяни приховують доходи, здійснюють продажі без фіскалізації чи зайнятість без оформлення, економічні операції не потрапляють у податкову звітність. Це зменшує обсяг надходжень від основних бюджетоутворюючих податків — ПДВ, податку на прибуток підприємств, ПДФО та ЄСВ. Зростання тіньового сектору автоматично означає зменшення офіційного ВВП, а отже — і зниження потенційної дохідної спроможності бюджету.

Вагомий негативний вплив тіньова економіка здійснює через масштаб тінізації ринку праці. Нелегальна зайнятість та виплати «в конвертах» суттєво зменшують надходження ПДФО та ЄСВ, що призводить до дефіциту соціальних фондів, зокрема Пенсійного. За умов воєнного часу та демографічного тиску це створює додаткове навантаження на бюджет і знижує здатність держави виконувати соціальні зобов'язання. Фактично тінізація праці руйнує баланс між поколіннями, позбавляючи майбутніх пенсіонерів прав на повноцінне забезпечення.

Окремою проблемою є викривлення структури податкових надходжень. Тіньовий бізнес формує несправедливу конкуренцію: ті підприємства, які

працюють легально і сплачують податки, змушені компенсувати втрати бюджету, тоді як «тіньові» суб'єкти отримують перевагу у вигляді нижчих витрат. Це формує феномен «податкових донорів» — легального бізнесу, який несе підвищене фіскальне навантаження, та «податкових бенефіціарів» — підприємств, що ухиляються від оподаткування. Таким чином тіньова економіка підриває конкурентне середовище та довіру до податкової системи.

Важливим наслідком тінізації є погіршення прогнозованості та стабільності податкових надходжень. Коли значна частина економічної активності відбувається поза контролем держави, податкове планування стає неточним. Міністерство фінансів формує бюджет на основі неповних або викривлених даних, що призводить до хронічних розривів між запланованими та фактичними доходами. Така невідповідність ускладнює управління державними фінансами, сприяє утворенню дефіциту та збільшує потребу у внутрішніх і зовнішніх запозиченнях.

Нарешті, тіньова економіка запускає ефект негативного фіскального мультиплікатора: скорочення надходжень обмежує можливості держави інвестувати в розвиток, що, у свою чергу, послаблює економічне зростання та знову розширює тінізацію. Таким чином формується замкнене коло, у якому тіньовий сектор одночасно є причиною і наслідком слабкої фіскальної політики та недостатньої ефективності державного управління.

Узагальнюючи, тіньова економіка суттєво послаблює здатність держави акумулювати доходи, зменшує обсяг бюджетних ресурсів, викривляє структуру оподаткування та створює нерівні умови для розвитку бізнесу. Її вплив на податкові надходження є комплексним і глибоким, а подолання цього впливу потребує не лише посилення контролю, а й комплексних реформ — спрощення адміністрування, цифровізації процесів, підвищення прозорості та створення стимулів до добровільної легалізації економічної діяльності.

Обсяг переміщення прибутків українських компаній за кордон у низькоподатковій юрисдикції, зокрема транскордонне виведення доходів у період дії режиму «економіки війни» та суворих валютних обмежень (2022–

2023 рр.), оцінюється приблизно у 50–60 млрд. грн. щороку. Така масштабна переорієнтація фінансових потоків позбавляє державний бюджет значних ресурсів, спричиняючи втрати податкових надходжень на рівні 9–11 млрд. грн. на рік.

Міжнародні дані свідчать, що компанії у світі в середньому «переносять» близько 7% свого глобального прибутку до офшорних або пільгових юрисдикцій. Це створює глобальні податкові втрати, які оцінюються у 190 млрд. дол. США на рік. Якщо використати цю глобальну пропорцію для оцінки українського контексту, можна зробити висновок, що обсяги транскордонного переміщення прибутку з України у 2023 році могли сягати близько 152,5 млрд. грн., а відповідні втрати бюджету – близько 27,45 млрд. грн.

Разом із тим, варто підкреслити, що останніми роками Україна, у тісній співпраці з ОЕСР, МВФ, Європейським Союзом та міжнародними партнерами, активно впроваджує сучасні інструменти боротьби з офшоризацією. Ці заходи спрямовані на руйнування багаторічних схем виведення прибутків і поступове формування більш прозорого та відповідального податкового середовища, що є критично важливим у період воєнної та післявоєнної економічної відбудови.

В Україні сформовано досить складну систему адміністрування податку на додану вартість, що базується на електронному контролі та обов'язковій реєстрації податкових накладних і розрахунків коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних. Її ключовими елементами є Система електронного адміністрування ПДВ (СЕА) та Система моніторингу критеріїв оцінки ризиків (СМКОР), яка дає контролюючим органам можливість позасудово блокувати податкові накладні. Попри свою функцію забезпечення прозорості, така модель створює значне навантаження на бізнес: підприємства змушені витратити багато часу та ресурсів на податковий облік, супровід документів і дотримання численних процедур.

З огляду на важкість адміністративного навантаження, високі історичні корупційні ризики у сфері ПДВ та визначальну роль цього податку у

формуванні доходів державного бюджету, проблема втрат бюджету через схеми ухилення від сплати ПДВ залишається надзвичайно гострою. Саме цей податок традиційно є одним із найбільш вразливих до зловживань, а тому контроль за його адмініструванням і мінімізація втрат становлять критичне завдання для державної фіскальної політики.

Таблиця 2.1.

**Аналіз основних параметрів адміністрування ПДВ за період 2017–2023 рр.
[20]**

		2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Сума податку, відшкодованого з держбюджету (ПДВ _{відш.})	120,1	131,7	151,9	143,1	159,7	84,6	132,4
2	Збір податку до держбюджету (ПДВ _{збір})	430,7	506,2	530,6	543,7	696,2	551,6	713,2
3	ПДВ _{відш.} / ПДВ _{збір}	27,88%	26,02%	28,63%	26,32%	22,94%	15,33%	18,56%
4	ВВП у факт. цінах (ВВП _{ном})**	2 982,9	3 558,7	3 974,6	4 194,1	5 459,6	5 191	6 537,8
5	ПДВ _{відш.} / ВВП _{ном}	4,03%	3,7%	3,82%	3,41%	2,93%	1,63%	2,03%
6	ПДВ _{збір} / ВВП _{ном}	14,43%	14,22%	13,34%	12,96%	12,75%	10,62%	10,91%

Таблиця відображає динаміку ключових показників, пов'язаних із адмініструванням податку на додану вартість у 2017–2023 роках, а також демонструє співвідношення між обсягами відшкодування ПДВ, його збором до бюджету та макроекономічними параметрами, зокрема номінальним ВВП. Дані дозволяють оцінити ефективність податкової системи, рівень фіскальної дисципліни та зміну ролі ПДВ у структурі доходів бюджету.

У першому рядку подано обсяг ПДВ, відшкодованого з державного бюджету. Можна побачити поступове зростання цього показника у 2017–2019 роках (із 120,1 до 151,9 млрд. грн.), після чого у 2020–2021 рр. відбувається певне зниження темпів та коливання величини відшкодувань. Особливо різке скорочення фіксується у 2022 році — до 84,6 млрд. грн., що пов'язано з війсьними подіями та зупиненням значної частини бізнес-процесів. У 2023 році

показник знову зростає до 132,4 млрд грн, що свідчить про поступову адаптацію економіки.

Другий рядок показує збір ПДВ до державного бюджету. Тут також простежується чітка тенденція зростання у 2017–2021 роках (із 430,7 до 696,2 млрд грн), після чого у 2022 році відбувається суттєве падіння — до 551,6 млрд грн. У 2023 році збори різко зростають до 713,2 млрд. грн., перевищивши навіть довоєнний рівень, що може свідчити про відновлення економічної активності, зміну структури імпорту або покращення адміністрування.

Показник у рядку 3 — частка відшкодування ПДВ у загальному зборі ПДВ — демонструє коливання між 22–28% у довоєнний період. У 2022 році частка різко падає до 15,33%, що логічно пояснюється скороченням експорту, руйнуванням логістики та зменшенням обсягів внутрішнього виробництва. У 2023 році частка знову зростає (18,56%), але все ще не досягає середніх значень попередніх років.

У рядку 4 подано номінальний ВВП, який стабільно зростав до 2021 року, після чого у 2022 році спостерігається спад (з 5,459 до 5,191 трлн грн). У 2023 році ВВП різко зростає до 6,537 трлн грн, що може бути наслідком інфляційних процесів, структурних зрушень та відновлення економіки після шоку 2022 року.

Показник у рядку 5 — співвідношення ПДВ-відшкодування до ВВП — демонструє поступове зниження у довгостроковій перспективі: з 4,03% у 2017 році до 1,63% у 2022-му, що відображає падіння обсягів експорту та загальне зменшення ділової активності. У 2023 році показник дещо підвищується (2,03%), але залишається нижчим за довоєнний період.

Останній рядок — частка ПДВ-збору у ВВП — добре демонструє роль ПДВ у структурі доходів бюджету. У 2017–2021 роках показник утримувався на рівні близько 12–14%. Однак у 2022 році він падає до 10,62%, що є прямим наслідком повномасштабної війни, скорочення імпорту та падіння внутрішнього споживання. У 2023 році частка знову дещо зростає (10,91%), але поки що не повертається до попереднього рівня.

У цілому представлена таблиця демонструє:

суттєве зростання ПДВ-збору до бюджету у 2023 році попри воєнний контекст;

різке скорочення обсягів відшкодування ПДВ у 2022 році та їх часткове відновлення у 2023 році;

зниження ролі ПДВ у структурі ВВП у період війни;

поступовий дисбаланс між темпами зростання ВВП, обсягами відшкодувань та зборами ПДВ.

Ці тенденції дозволяють зробити висновок, що війна суттєво вплинула на фіскальну систему, але у 2023 році прослідковується часткове відновлення основних показників, що може свідчити про адаптацію економіки та покращення адміністрування ПДВ [20].

Таблиця 2.2.

Про результати роботи ДПС з відпрацювання підприємств реального сектору економіки, які скористалися схемним податковим кредитом для мінімізації чи ухилення від оподаткування за період 2017–2023 рр. та станом на 01.09.2024 р.

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	на 01.09.24
(млн грн)								
1. Виявлено вигодонабувачів, які скористалися схемним податковим кредитом для мінімізації чи ухилення від оподаткування, зокрема:								
- кількість вигодонабувачів	1 000	3756	8 522	5 907	5 201	3 041	1 984	1 774
- сума операцій, пов'язаних зі схемним податковим кредитом	6 776	11 155	27 510	24 504	29 945	10 647	12 595	8 144
2. Перевірки вигодонабувачів, які скористалися схемним податковим кредитом для мінімізації чи ухилення від оподаткування, зокрема:								
- кількість здійснених перевірок	3 868	3223	3 014	1 568	3115	1 127	1 086	1 301
- донараховано за результатами перевірок:	7 737	5 399	5 644	2 690	9 027	2 668	2 171	2 259
зокрема податку на прибуток підприємств	-	-	-	591	2 587	927	687	603
зокрема ПДВ	7 737	5 399	5 644	2 103	3 995	1 165	1 033	1 183
- зменшено від'ємне значення об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств	-	-	-	400	7 288	965	379	423
- зменшено податковий кредит з ПДВ	1 414	988	783	1 254	4 217	1 736	756	1 002

Таблиця відображає результати роботи Державної податкової служби України за 2017–2023 роки (станом на 1 вересня 2024 року) щодо виявлення та опрацювання підприємств, які використовували схемний податковий кредит для зниження податкового навантаження або повного ухилення від сплати ПДВ. Представлені дані дозволяють оцінити масштаби поширення таких схем у реальному секторі економіки та ефективність контрольних заходів держави у різні періоди, включно з воєнним часом.

Перший блок інформації стосується кількості виявлених вигодонабувачів та обсягів операцій, пов'язаних зі схемним податковим кредитом. У 2017–2020 роках спостерігається стрімке зростання кількості підприємств, які були залучені у такі схеми: від 1 000 у 2017 році до рекордних 8 522 у 2019-му. Це свідчить про високу поширеність фіктивних операцій та значні корупційні ризики у сфері адміністрування ПДВ до моменту посилення контролю. Після 2020 року кількість таких суб'єктів поступово зменшується, а у 2023 році становить 1 984 підприємства, що може вказувати на зміну характеру схем або на підвищення ефективності податкового моніторингу. Суми операцій, проведених через фіктивний кредит, залишаються значними в усі роки, досягаючи пікових 24–25 млрд. грн. у 2020–2021 роках, і знижуючись до 19,8 млрд. грн. у 2023 році.

Другий блок даних характеризує результати перевірок таких підприємств. Попри війну та обмеження, у 2022–2023 роках ДПС продовжила активну роботу: було проведено понад 1,4 тис. перевірок щороку. Для порівняння, у довоєнний період кількість перевірок коливалася в межах 3–4 тис. на рік. Підсумкові суми донарахованих податкових зобов'язань залишаються стабільно високими — від 7 до 9 млрд. грн. у різні роки. Структурно найбільшу частку донарахувань формує ПДВ, що логічно, адже саме цей податок найчастіше стає об'єктом шахрайських схем.

Окремо слід відзначити показники зменшення неправомірно сформованого податкового кредиту. У 2019–2021 роках обсяги зменшень були найбільшими — понад 4 млрд. грн. щороку, що говорить про масштаб фіктивних накладних, через які вибудовувалися «ланцюги» схемного ПДВ. У 2023 році цей показник помітно знижується до 1 млрд. грн., що може бути пов'язано як зі зменшенням кількості підприємств-учасників схем, так і зі змінами у моделюванні тіньових операцій під час війни.

Узагальнюючи, таблиця наочно демонструє, що використання схем податкового кредиту було і залишається одним із ключових каналів мінімізації ПДВ в Україні. Попри війну, економічний спад і логістичні обмеження, масштаби таких зловживань залишаються значними. Водночас у 2022–2023 роках спостерігається поступова зміна тенденцій: зменшення кількості учасників схем та часткове скорочення їхнього обсягу свідчать про підвищення ефективності податкового контролю та цифрового моніторингу. Проте обсяги донарахувань і суми фіктивних операцій вказують, що проблема має системний характер і потребує подальшого посилення адміністративних та інституційних заходів.

Умови війни завдали тютюновій галузі України суттєвого удару. Уже в перші місяці повномасштабного вторгнення виробництво фактично зупинилося: до квітня 2022 року не працювали київська фабрика «Імперіал Тобакко» та підприємство «Бритіш Американ Тобакко» в Прилуках, а харківська фабрика «Філіп Морріс Україна» залишалася недіючою і надалі. Ситуацію ускладнювали проблеми з логістикою, перебої з паливом та загальна дезорганізація ринку. Частина компаній була змушена переорієнтуватися на імпорт готової продукції, що додатково підвищувало витрати та залежність від зовнішніх постачань.

Водночас галузь зіткнулася з різким скороченням споживчої бази. З урахуванням зменшення населення, міграції та інших негативних факторів кількість курців традиційних сигарет протягом короткого часу знизилася приблизно на третину — до 3,91 млн. осіб у 2022 році та 3,7 млн. осіб у 2023 році. Це стало одним із найглибших обвалів попиту за весь час спостережень.

Попри критичний стан ринку, держава не пішла на зниження податкового навантаження, зберігши довоєнний рівень акцизів. Єдиним кроком назустріч виробникам стала тимчасова можливість імпорту сигарет у пачках з іноземним маркуванням, щоб уникнути дефіциту товару в умовах зупинки фабрик. Однак

це рішення мало побічний ефект: воно сприяло зростанню частки нелегальної продукції, оскільки контроль за обігом сигарет з іноземних ринків є значно складнішим.

У результаті частка нелегальних сигарет на українському ринку у 2022–2023 роках досягла історичних максимумів — 20,1% у 2022 році та 19% у 2023 році. Фактично кожна п'ята пачка сигарет, що продається в Україні, є незаконною, що створює відчутні фіскальні втрати та підриває конкурентні умови для легальних виробників.

2.2. Порівняльний аналіз фіскальних втрат від тіньової економіки в Україні та країнах ЄС

Фіскальні втрати, спричинені тіньовою економікою, є однією з ключових проблем як для України, так і для країн Європейського Союзу. Проте масштаби цих втрат, їх структура та фактори, що їх формують, істотно відрізняються, відображаючи рівень економічного розвитку, якість інститутів та зрілість податкових систем. Порівняння цих показників дає можливість зрозуміти, наскільки глибоко тінізація впливає на бюджетну стійкість держави та які уроки може засвоїти Україна на основі європейського досвіду.

В Україні тіньова економіка традиційно займає значну частку національного виробництва. За даними різних оцінок, її частка може сягати 30–45% ВВП, що суттєво перевищує середні показники для країн ЄС. Такий рівень тінізації зумовлює щорічні втрати бюджету, які, за попередніми оцінками, становлять від 8 до 12% потенційних податкових надходжень. Найбільші втрати припадають на ПДВ, податок на прибуток підприємств та ЄСВ — податки, що критично важливі для фінансування як соціальної сфери, так і оборонних витрат.

На противагу Україні, більшість країн Європейського Союзу демонструють значно нижчий рівень тінізації. У середньому тіньова економіка в ЄС становить 10–18% ВВП, хоча в країнах Південної та Східної Європи (Греція, Болгарія, Румунія, Хорватія) вона є дещо вищою. Проте навіть у цих країнах її масштаб значно менший, ніж в Україні. Зниження частки тіньової економіки у ЄС є результатом багаторічних реформ, цифровізації податкових систем, запровадження прозорих механізмів контролю та високого рівня довіри до державних інститутів.

Особливо показовим у європейській практиці є аналіз втрат від несплати ПДВ — так званого VAT Gap. За оцінками Єврокомісії, середній рівень «розриву ПДВ» у ЄС становить близько 5–7% потенційних надходжень, тоді як в Україні він може досягати 30–40%, що свідчить про суттєву різницю в

ефективності адміністрування податку та рівні податкової дисципліни. Країни ЄС, дотримуючись механізмів електронного контролю, автоматичного обміну даними та жорстких стандартів прозорості, досягають значно вищої фіскальної ефективності.

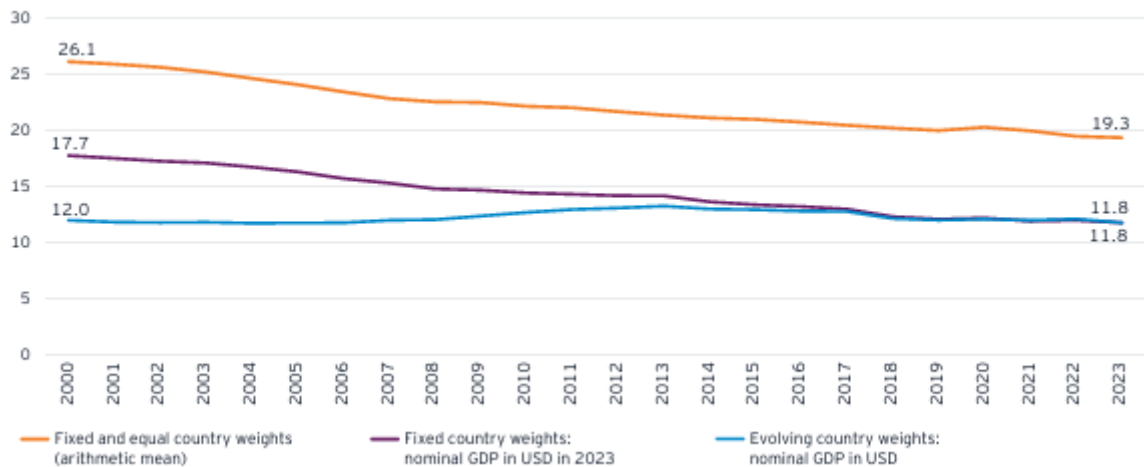
Суттєво відрізняються й фактори, що формують фіскальні втрати. В Україні ключовими причинами є корупційні ризики, надмірна складність процедур, низький рівень довіри до держави, а також воєнний фактор, що додатково послаблює інституційний контроль. У країнах ЄС головними джерелами втрат є дрібні недекларовані доходи, прикордонний бізнес та нові цифрові форми ухилення, однак системна корупція відіграє значно меншу роль.

Попри різницю в масштабах втрат, досвід Європейського Союзу підтверджує, що тіньову економіку можна істотно скоротити за умови комплексної реформи — поєднання цифрових інструментів адміністрування, прозорих правил ведення бізнесу та ефективної податкової культури. Україна вже рухається у цьому напрямі, запроваджуючи міжнародні стандарти обміну інформацією, заходи протидії розмиванню бази оподаткування та програми зниження корупційних ризиків. Водночас масштабні фіскальні втрати свідчать, що потенціал реформ ще далеко не вичерпано.

У цьому процесі наш підхід враховував різний рівень економічного розвитку в окремих країнах. Крім того, ґрунтуючись на нашій попередній роботі для окремих країн, ми поділилися глибшим розумінням тіньової економіки та податкового розриву, поширивши аналіз на їх розподіл за секторами, географічними регіонами та типами фізичних осіб або бізнесу.

Згідно з нашими оцінками, частка тіньової економіки у 2023 році становила 11,8% від світового ВВП. Однак середньоарифметичний показник на рівні країн був помітно вищим і сягнув 19,3% ВВП. Це пов'язано з тим, що багато країн з нижчими доходами і, як наслідок, менші економіки сильніше залежать від незареєстрованих операцій. Ці показники узагальнюють детальніші дані, але важливо зауважити, що не існує єдиного глобального фіскального пулу.

Приблизно в половині досліджуваних країн частка тіньової економіки перевищувала 19,0% ВВП. У період з 2000 по 2023 рік 119 з 131 проаналізованої країни спостерігали скорочення обсягів тіньової економіки. За цей період 36 країн досягли скорочення понад 10% ВВП, тоді як 67 країн зафіксували зменшення більш ніж на 5% ВВП. Середнє скорочення частки тіньової економіки склало 6,7% ВВП.

Рис. 2.4. Частка тіньової економіки у країнах світу з 2000 по 2023 роки [45]

Згідно даного рисунку, частка тіньової економіки демонструє тенденцію до скорочення в країнах усіх груп доходів. Найсуттєвіше зменшення було зафіксоване в країнах з низьким рівнем доходів, тоді як у країнах з високим рівнем доходів спостерігалися найменші зміни, що пояснюється меншим потенціалом для покращення факторів, що впливають на тіньову економіку, та відносно стабільними соціально-економічними умовами.

Аналіз вказує на те, що економічна криза, спричинена пандемією, супроводжувалася тимчасовим зростанням обсягів тіньової економіки, особливо в країнах з нижчим середнім та низьким рівнем доходів. Наш міжкраїновий аналіз спрощеного індексу негараздів (показник, що поєднує безробіття та зміни ВВП) та наші оцінки тіньової економіки показують, що обидва показники зросли у 2020 році порівняно з 2019 роком.

Для поглибленого аналізу ми розділили світову економіку на 14 окремих географічних регіонів. Згідно даних, станом на 2023 рік найменші обсяги

тіньової економіки були в Північній Америці; Західній, Північній та Південній Європі; і на Близькому Сході, коливаючись від 5,0% до 8,2% ВВП. Навпаки, найбільші обсяги тіньової економіки були виявлені в окремих регіонах Африки та Південної Азії, де показники коливалися від 24,1% до 41,6% ВВП. Найзначніший прогрес у скороченні тіньової економіки був зафіксований у Західній та Центральній Азії. На противагу цьому, зростання частки тіньової економіки спостерігалось в Південно-Східній Азії та Океанії, а також у південноафриканському регіоні.

Більш високий рівень економічного розвитку зазвичай пов'язаний із меншою часткою тіньової економіки. Однак міцність цього зв'язку послаблюється із зростанням ВВП, що свідчить про те: чому країна стає більш заможною, тим складнішим стає подальше скорочення тіньової економіки.

Наш аналіз показує, що в країнах, де неформальна зайнятість становить значну частку загальної зайнятості, зазвичай спостерігаються більші обсяги тіньової економіки, що вказує на позитивну кореляцію між цими двома елементами. У більшості країн рівень неформальної зайнятості значно перевищує частку тіньової економіки у ВВП. Найбільше розбіжність виявлено в країнах із високим рівнем незареєстрованої робочої сили, що підкреслює думку: значна частина тіньового виробництва в цих юрисдикціях, ймовірно, походить від незареєстрованих підприємств. Водночас, країни з меншими обсягами тіньової економіки схильні до більших проблем із недоотриманням даних від зареєстрованого бізнесу.

Далі ми розділяємо готівкову тіньову економіку на «активну» та «пасивну» складові, залежно від характеристик продавців та покупців, які беруть у ній участь.

Першу складову можна скоротити за допомогою таких заходів політики, як вдосконалення контролю, стимули (включаючи заходи для легалізації незареєстрованого бізнесу), освіта та спроби підвищити податкову культуру, тоді як другу можна значною мірою вирішити заходами, спрямованими на

популяризацію цифрових платежів або підвищення реєстрації готівкових операцій.

Наше емпіричне дослідження показує, що активна складова тіньової економіки переважає в країнах, що розвиваються, тоді як частка пасивної тіньової економіки зазвичай вища в розвинених економіках.

Тіньова економіка серйозно впливає на фіскальні надходження, спричиняючи значні втрати, які можна було б використати для фінансування численних громадських послуг, ініціатив та інвестицій.

У більшості випадків податок на додану вартість (ПДВ), продажі та податки на прибуток підприємств найбільше страждають від втрат доходів через тіньову економіку. Дослідження у різних країнах показують, що втрати податків через готівкову тіньову економіку коливаються від 0,2% до 5,1% їхнього ВВП. Очевидно, що в багатьох країнах навіть частковий успіх у скороченні тіньової економіки може принести значні результати.

Розуміння чинників, що спричиняють тіньову економіку, є вирішальним для дослідження потенційних рішень щодо її скорочення. Аналізуючи елементи, що сприяють незареєстрованій діяльності, ми визначили ефективність уряду, цілісність правової системи, рівень податків, рівень безробіття та роль сімейних працівників як ключові фактори.

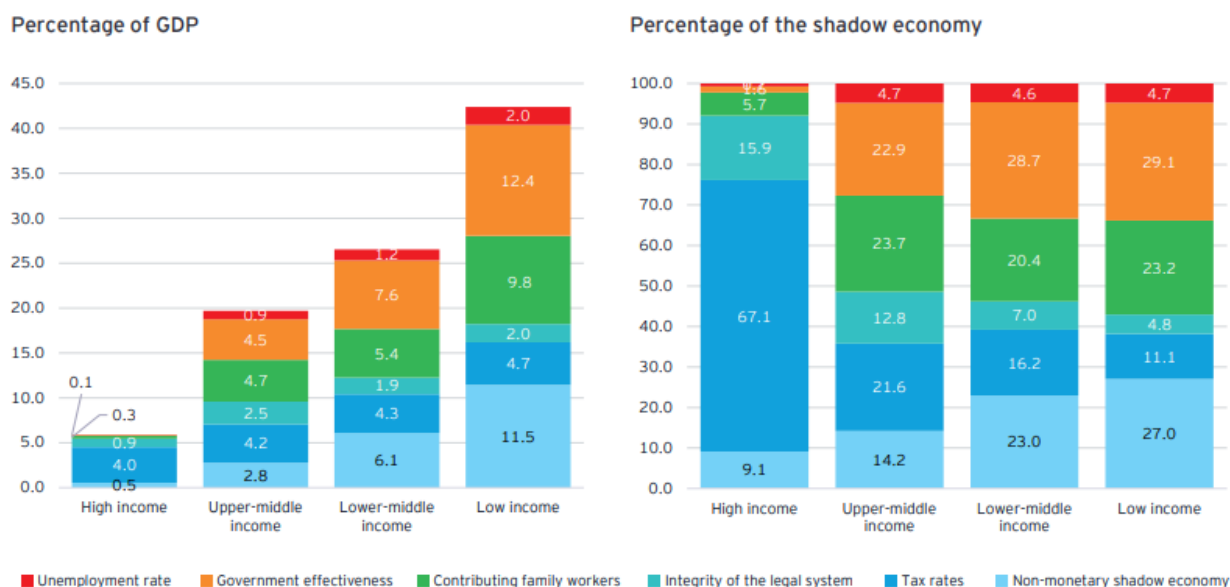
Результати нашого аналізу показують, що покращення якості державних послуг та формування політики, а також підвищення прозорості та неупередженості законів можуть сприяти скороченню незареєстрованої економіки.

Навпаки, висока частка сімейних працівників, високе безробіття та підвищені податкові ставки можуть стимулювати розширення тіньової економіки. Ми виявили, що роль чинників тіньової економіки суттєво відрізняється між країнами, групами доходів та регіонами.

Наприклад, у країнах з низьким рівнем доходів проблеми з ефективністю уряду становили в середньому 29,1% тіньової економіки, тоді як частка сімейних працівників у населенні працездатного віку становила 23,2%.

На противагу цьому, у розвинених країнах податкові ставки були домінуючим фактором, відповідальним за 67,1% незареєстрованої економіки.

Chart ES.2. Shadow economy by income groups: contributions of different drivers in 2023

Рис. 2.5. Тіньова економіка за групами доходів: внесок різних чинників у 2023 році [45]

Діаграма являє собою стовпчикову діаграму, що візуалізує розподіл чинників, які формують тіньову економіку, для чотирьох груп країн, сортованих за рівнем доходу:

1. Високий дохід (High income)
2. Верхній середній дохід (Upper-middle income)
3. Нижній середній дохід (Lower-middle income)
4. Низький дохід (Low income)

Кожен стовпчик для окремої групи країн розділений на кольорові сегменти, які показують внесок конкретного чинника в загальний обсяг тіньової економіки (у % ВВП). Сума всіх сегментів у стовпчику дорівнює загальному розміру тіньової економіки для цієї групи країн.

Рівень безробіття (Unemployment rate)

Ефективність уряду (Government effectiveness)

Сімейні працівники (Contributing family workers)

Цілісність правової системи (Integrity of the legal system)

Податкові ставки (Tax rates)

Немонетарна тіньова економіка (Non-monetary shadow economy)

У країнах з високим доходом домінуючими чинниками є податкові ставки та немонетарна тіньова економіка, а в країнах з низьким доходом найбільший внесок роблять ефективність уряду та сімейні працівники. Чинник цілісності правової системи має найбільшу вагу в групах з верхнім середнім та нижнім середнім доходом.

Рівень безробіття, судячи з діаграми, не є ключовим драйвером для жодної з груп у 2023 році, його внесок є найменшим серед усіх чинників. Діаграма наочно демонструє, що для ефективної боротьби з тіньовою економікою необхідно враховувати рівень економічного розвитку країни та застосовувати цілеспрямовані заходи до найбільш значущих для конкретної групи чинників.

Усе частіше уряди та регуляторні органи по всьому світу намагаються вирішити проблему скорочення тіньової економіки та, в більш широкому сенсі, подолання податкового розриву.

Хоча зниження податкових ставок і регуляторного навантаження може бути першим інстинктивним рішенням, цей шлях є складним для політики. Це пов'язано з їхніми ймовірними побічними ефектами та пов'язаними компромісами. У випадку з податковими ставками, це зазвичай скорочення коштів на essential суспільні послуги, що в довгостроковій перспективі може зашкодити ефективності діяльності уряду. Що стосується інших нормативних актів, існує потенційне ослаблення існуючого захисту працівників, споживачів або навколишнього середовища.

У пасивній тіньовій економіці споживачі оплачують готівкою (наприклад, через особисті уподобання або відсутність іншої платіжної інфраструктури), а продавці використовують цю можливість, щоб отримати вигоду від неподання операції (споживач часто не знає про це). У такому разі готівка є причиною виникнення тіньової економіки, тому заходи, спрямовані на

обмеження готівкових платежів або підвищення їх реєстрації, можуть допомогти скоротити податковий розрив.

В активній тіньовій економіці продавці пропонують споживачам нижчу ціну (без податку) або можливість купити незаконний товар чи послугу за умови оплати готівкою. У цьому сценарії готівка є лише наслідком взаємної готовності сторін діяти в тіньовій економіці (або факту незареєстрованого бізнесу). Для вирішення цієї проблеми можуть знадобитися інші заходи, такі як контроль, стимули, освіта та підвищення податкової культури, які також можуть допомогти в боротьбі з пасивною тіньовою економікою.

Таким чином, порівняльний аналіз підтверджує, що Україна стикається з істотно більшими фіскальними втратами від тіньової економіки, ніж країни ЄС, що зумовлено як об'єктивними, так і інституційними факторами. Європейський досвід демонструє, що зменшення рівня тінізації не є питанням лише жорсткого контролю — воно вимагає модернізації податкової системи, підвищення довіри до держави та створення умов, за яких легальна діяльність стає більш вигідною, ніж робота «в тіні».

У другому розділі було здійснено комплексний аналіз фіскальних втрат, спричинених тіньовою економікою, а також досліджено вплив тінізації на ключові податкові показники та бюджетну стійкість України. Проведене дослідження показує, що тіньовий сектор продовжує залишатися одним із головних системних викликів для державних фінансів, формуючи значні недонадходження та порушуючи рівновагу між доходами бюджету та його видатковими потребами.

По-перше, встановлено, що тіньова економіка суттєво звужує податкову базу та зменшує обсяг надходжень від ПДВ, податку на прибуток підприємств, ПДФО та ЄСВ. Аналіз динаміки ПДВ-показників за 2017–2023 роки демонструє, що попри певне відновлення у 2023 році, структура ПДВ надходжень зазнала значних змін під тиском війни, скорочення експорту, зниження ділової активності та поглиблення логістичних розривів. Частка ПДВ у ВВП знизилася до найнижчих значень за останні роки, що свідчить про

ослаблення фіскальної спроможності цього податку у кризових умовах. По-друге, результати оцінки транскордонного переміщення прибутків підтвердили, що офшоризація залишається одним із найглибших каналів фіскальних втрат. Щорічні обсяги виведення прибутків з України оцінюються в десятки мільярдів гривень, формуючи недонадходження до бюджету на рівні від 10 до 27 млрд грн. Порівняння з країнами ЄС показало, що рівень тінізації в Україні істотно перевищує європейські значення, а податкові втрати є диспропорційно більшими, що пов'язано як із слабкістю інституцій, так і з воєнним чинником.

По-третє, дослідження виявило значні масштаби зловживань у сфері ПДВ через схемний податковий кредит. Дані ДПС свідчать, що навіть попри війну та падіння ділової активності, обсяг фіктивних операцій залишається високим. Щорічні донарахування у 5–9 млрд грн підтверджують системність проблеми та потребу в подальшому посиленні контролю, цифровізації та удосконаленні алгоритмів ризик-аналізу.

Крім того, окремі галузеві приклади, зокрема тютюнова індустрія, демонструють, як війна загострила проблему нелегального ринку. Зростання частки контрафакту до історичних максимумів (19–20%) не лише зменшує надходження від акцизів, але й руйнує конкурентне середовище та підсилює корупційні ризики.

Узагальнюючи, отримані результати підтверджують, що тіньова економіка формує багатовекторні фіскальні втрати: через недоплату податків, тінізацію ринку праці, зловживання з ПДВ, офшоризацію транснаціональних потоків та розширення нелегальної торгівлі. В умовах війни ці процеси набули ще більшої інтенсивності, підриваючи стійкість бюджетної системи та ускладнюючи стратегічне планування державних фінансів.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ МІНІМІЗАЦІЇ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ ФІСКАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ

Аналіз, проведений у попередніх розділах, засвідчує, що тіньова економіка є системним викликом для фіскальної безпеки та сталого економічного розвитку держави. Відтак, формування комплексної та адаптивної стратегії її мінімізації є імперативом сучасної економічної політики. Ефективна політика детінізації повинна бути багатовекторною, поєднуючи інструменти фіскального тиску, стимулювання легалізації, інституційного вдосконалення та зміни суспільних установок.

Однією з першочергових причин поширення тіньових практик є неефективна або надмірно обтяжлива податкова система. Відтак, її реформування є основним напрямом протидії.

1. Спрощення та цифровізація адміністрування. Запровадження сучасних цифрових інструментів, таких як електронні податкові накладні, онлайн-касові апарати з прямим зв'язком з ДПС, системи електронного податкового аудиту (наприклад, «Прозорі рахунки»), суттєво обмежує можливості для сховування операцій. Це дозволяє в режимі реального часу моніторити господарські потоки та ідентифікувати аномалії. Ключовим є також спрощення податкової звітності та подальша детінізація трудових відносин через розвиток електронних сервісів.

2. Раціоналізація податкового навантаження. Хоча повне зниження податків не завжди є можливим, важливо забезпечити справедливий та збалансований підхід. Доцільно розглянути можливість оптимізації ставок ключових податків (наприклад, податку на доходи фізичних осіб та єдиного внеску) для стимулювання виходу із тіні заробітної плати. Для малого та середнього бізнесу ефективним інструментом залишаються спрощені системи оподаткування, однак їх параметри мають бути переглянуті для усунення можливостей для неправомірної оптимізації.

3. Посилення митного контролю та інтеграція з євроінтеграційними вимогами. Імплементация європейських стандартів митного адміністрування, повне впровадження інтегрованих систем управління ризиками та міжвідомчого обміну даними дозволяє ефективніше протидіяти контрабанді та недоїмкам при переміщенні товарів через кордон.

Економічна поведінка суб'єктів значною мірою детермінована якістю інституційного середовища.

1. Підвищення ефективності державного нагляду. Необхідно посилити координацію між фіскальними, правоохоронними та фінансовими моніторинговими органами (ДПС, СБУ, НАБУ, НБУ). Створення єдиних міжвідомчих інформаційно-аналітичних платформ дозволить формувати цілісну картину ризиків та здійснювати цілеспрямовані перевірки.

2. Реформування правоохоронної та судової систем. Кардинальне підвищення ризику невідворотності покарання є ключовим стримуючим чинником. Це вимагає реформи органів прокуратури та судової системи, спрямованої на ліквідацію корупції, підвищення кваліфікації суддів у складних економічних справах та забезпечення швидкого і справедливого правосуддя. Запровадження кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) коштів, отриманих від тіньової діяльності, має бути ефективним.

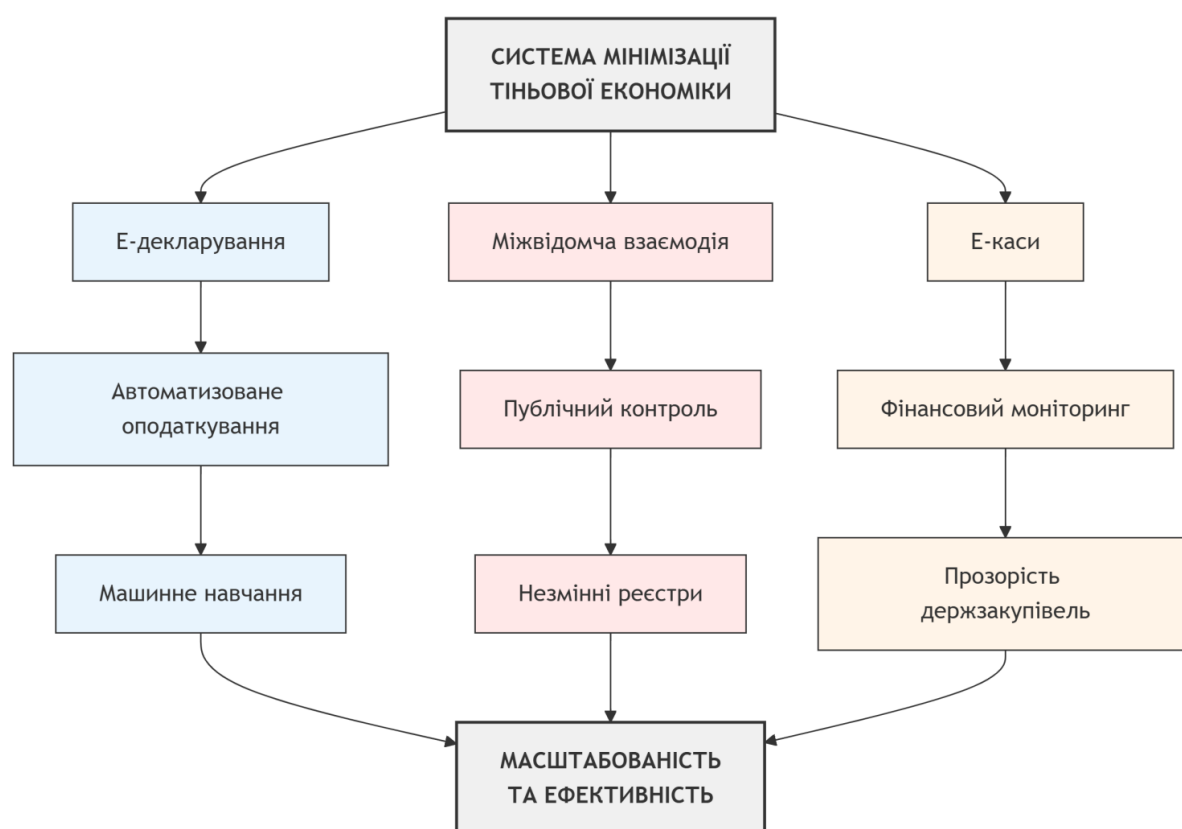
3. Деретуляція та боротьба з корупцією. Скорочення адміністративних бар'єрів для ведення бізнесу, запровадження принципу «тиші – згоди» в дозвільних процедурах, прозорість державних закупівель – усі ці заходи зменшують мотивацію до виходу в тінь для уникнення бюрократичного тиску та корупційних витрат.

Політика детінізації не може бути виключно каральною. Необхідно формувати позитивні стимули для перебування в правовому полі.

1. Створення переваг для легальних суб'єктів. Держава повинна створити відчутні переваги для бізнесу, що працює прозоро. Це може включати доступ до державних програм підтримки, держзамовлень, дешевих кредитних ресурсів, а також спрощену процедуру отримання ліцензій та дозволів.

2. Фінансова та банківська інклюзія. Розвиток неготівкових розрахунків, лояльна політика банків щодо малого бізнесу, сприяння розвитку фінтех-інновацій зменшують обіг готівки, що є основним середовищем існування тіньової економіки.

3. Інформаційно-просвітницька кампанія. Важливо проводити роботу з формування суспільної свідомості, спрямованої на засудження тіньових практик. Через ЗМІ та освітні програми необхідно роз'яснювати довгострокові переваги легальної діяльності для самого підприємця (соціальний захист, доступ до кредитів, захист прав) та для суспільства загалом (зростання соціальних видатків, якість медицини та освіти).

Рис. 3.1. Складові тіньової економіки в Україні та світі [50]

Таким чином, мінімізація тіньової економіки та підвищення фіскальної стійкості вимагають синхронізованого впровадження заходів у трьох ключових площинах: фіскальної політики, інституційних реформ та соціально-

економічного стимулювання. Лише комплексний підхід, заснований на принципах пропорційності, невідворотності та прозорості, дозволить створити стійку до криз економічну систему з високим рівнем довіри між державою та економічними агентами.

Мінімізація тіньової економіки — це багатовимірний процес, що потребує поєднання податкових, інституційних, цифрових та поведінкових інструментів. У сучасних умовах для України це завдання набуває стратегічного значення, оскільки рівень тінізації безпосередньо визначає стійкість бюджетної системи, можливість фінансувати оборону, соціальні видатки та післявоєнне відновлення. Ефективні шляхи скорочення тіньового сектору повинні враховувати як міжнародний досвід, так і українські реалії — воєнний контекст, інституційну слабкість і низький рівень довіри до держави.

Одним із ключових напрямів є створення такої податкової моделі, у якій легальна діяльність стає вигіднішою, ніж робота «в тіні». Це включає оптимізацію податкового навантаження, спрощення адміністрування та зменшення кількості податкових процедур. Важливо забезпечити прозорість нарахувань, передбачуваність ставок і мінімізувати простір для маніпуляцій. Практика країн ЄС доводить, що чіткі правила й низька корупційність податкових органів істотно зменшують рівень тінізації.

Широке впровадження електронних сервісів є одним із найефективніших інструментів мінімізації тіньових операцій. Розвиток систем електронного документообігу, ризик-орієнтованого моніторингу, автоматичного обміну даними та інструментів «е-аудиту» зменшує людський фактор і, відповідно, корупційні ризики. Розширення функціоналу СЕА ПДВ, вдосконалення СМКОР, інтеграція баз даних ДПС, митниці та банків створюють рівні правила гри та роблять ухилення значно складнішим.

Тіньова економіка знаходить прогалини там, де держава їх залишає. Тому важливим завданням є підвищення ефективності ДПС та Держмитслужби, зокрема через професійну підготовку кадрів, створення аналітичних підрозділів, розвиток кримінального аналізу та підвищення відповідальності за

зловживання. Системний контроль за схемним ПДВ, фіктивними ФОП, контрабандою та тінізацією ринку праці має здійснюватися з використанням сучасних методів ризик-аналізу.

Корупція є одним із головних каталізаторів тіньової економіки, тому боротьба з нею — необхідна умова фіскальної стабільності. Йдеться не лише про покарання, а й про створення механізмів, які унеможливають корупційні контакти: максимальна автоматизація процесів, прозорі процедури, електронні черги, незалежний аудит рішень контролюючих органів. Використання міжнародних інструментів, таких як BEPS, CRS, FATF, допомагає мінімізувати можливості для виведення коштів у офшори.

Неформальна зайнятість та зарплати «в конвертах» — одна з найбільших складових тіньової економіки. Держава може зменшити її шляхом створення стимулів для легального працевлаштування: зниження ЄСВ для нових робочих місць, податкові пільги для малого бізнесу, програми підтримки самозайнятих та мікропідприємців. Важливо також підвищувати фінансову грамотність населення та інформувати про ризики нелегальної роботи.

Окрему загрозу несуть тіньові ринки тютюнових виробів, алкоголю, палива та електроніки. Їхня ліквідація потребує синхронного зміцнення митного контролю, цифрового відстеження товарів (track & trace), встановлення справедливих ставок акцизів та посилення відповідальності за незаконний обіг продукції. Успішний досвід ЄС доводить, що технологічний контроль за товаропотоками суттєво скорочує частку контрафакту.

У сучасному світі тіньова економіка все частіше виходить за межі державних кордонів. Тому Україна має продовжувати інтеграцію в глобальні стандарти обміну інформацією, брати участь у міжнародних ініціативах з протидії розмиванню податкової бази, розширювати співпрацю з ОЕСР, МВФ та країнами ЄС. Це дозволить значно скоротити виведення прибутків в офшорні юрисдикції, посилить прозорість і допоможе адаптувати українське законодавство до світових практик.

Жодна реформа не буде ефективною без зміни поведінкової моделі суспільства. Зменшення тінізації можливе лише тоді, коли громадяни довіряють державі, бачать ефективність використання податків та усвідомлюють цінність легальної діяльності. Публічна звітність, відкритий бюджет, антикорупційні реформи та якісні державні послуги формують соціальний консенсус, за якого тіньова економіка поступово втрачає привабливість.

Таким чином, мінімізація тіньової економіки та зміцнення фіскальної стійкості — це комплексне завдання, яке не може бути вирішене виключно через посилення контролю. Воно потребує поєднання цифрових реформ, інституційної модернізації, підтримки бізнесу, зниження корупції та побудови довіри між державою та суспільством. Лише системний підхід дозволить Україні скоротити масштаби тінізації й створити стійку, прозору та передбачувану фінансову систему, необхідну для розвитку та післявоєнного відновлення.

Подолання тіньової економіки є комплексним завданням, що вимагає поєднання інструментів фіскального стимулювання, інституційного вдосконалення та зміни суспільних установок.

Ключовим напрямом оптимізації податкової політики є її цифровізація та спрощення, що підвищує прозорість господарських операцій та знижує адміністративне навантаження на бізнес.

Підвищення ефективності державного контролю неможливе без реформування правоохоронної та судової систем, що забезпечить невідворотність відповідальності за порушення та створить ефективні стримувальні чинники.

Стратегія дестінізації має включати не лише заходи тиску, але й позитивні стимули для легалізації, такі як доступ до фінансування, державної підтримки та держзамовлень.

Довгостроковий успіх у мінімізації тіньової економіки безпосередньо пов'язаний із підвищенням рівня фіскальної культури та довіри до державних

інститутів, що досягається через прозорість, послідовність економічної політики та широку інформаційно-просвітницьку роботу.

По-перше, дослідження підтверджує, що ключовим напрямом є модернізація податкової системи та зменшення стимулів до ухилення. Спрощення адміністрування, підвищення передбачуваності податкових правил і створення умов, за яких легальна діяльність є економічно вигіднішою, створюють фундамент для скорочення тіньового сектору. Міжнародна практика свідчить: чим прозоріша податкова система і нижчий корупційний ризик, тим вищий рівень добровільної сплати податків.

По-друге, цифровізація та автоматизація виявилися найдієвішими інструментами у протидії тіньовим практикам. Розвиток електронних сервісів, розширення функціоналу СЕА ПДВ, інтеграція баз даних контролюючих органів та впровадження ризик-орієнтованого моніторингу значно звужують можливості для фіктивних операцій і мінімізують людський фактор. Ефективність цифрових інструментів підтверджується як досвідом країн ЄС, так і реаліями України.

По-третє, підвищення інституційної спроможності держави є необхідною умовою подолання тінізації. Посилення аналітичної функції податкової служби, боротьба з корупцією, удосконалення митного контролю та встановлення справедливих і чітких правил відповідальності формують середовище, у якому ризику тінізації значно зростають. Водночас підтримка малого бізнесу та легалізація ринку праці дозволяють зменшити соціально-економічні причини переходу в тінь.

Четвертим важливим результатом аналізу є усвідомлення ролі міжнародної співпраці. Використання глобальних стандартів — BEPS, CRS, FATF, автоматичного обміну податковою інформацією — допомагає перекривати канали офшоризації та мінімізувати транскордонне виведення прибутків, що є одним із найбільших джерел фіскальних втрат для України.

Загалом результати розділу показали, що мінімізація тіньової економіки є довгостроковим процесом, який вимагає системності та політичної волі.

Успішні реформи мають поєднувати технологічні рішення, інституційну модернізацію та формування податкової культури, заснованої на довірі між державою та суспільством. Тільки такий комплексний підхід здатен забезпечити суттєве зменшення тіньового сектору та створити умови для стійкого економічного розвитку і відновлення країни в повоєнний період.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було всебічно проаналізовано сутність, масштаби та фіскальні наслідки тіньової економіки в Україні, а також окреслено комплекс інструментів, здатних мінімізувати її негативний вплив на державні фінанси. Отримані результати підтверджують, що тіньовий сектор залишається одним із найсуттєвіших структурних викликів для національної економіки, особливо в умовах повномасштабної війни та необхідності підтримання стабільної бюджетної системи.

По-перше, було встановлено, що тіньова економіка в Україні має складну багатовимірну природу, формуючись під впливом економічних, інституційних, соціально-психологічних і політичних чинників. Її значна частка у ВВП (30–45%) зумовлює системні диспропорції в оподаткуванні, обмежує можливості економічного розвитку та погіршує якість державного управління.

По-друге, аналіз фіскальних наслідків показав, що тінізація суттєво зменшує податкову базу та призводить до значних втрат для бюджету. Найбільші недонадходження пов'язані з ПДВ (через фіктивний податковий кредит, ухилення від фіскалізації операцій та контрабанду), податком на прибуток підприємств (через офшоризацію та маніпуляції з трансфертним ціноутворенням), а також ЄСВ та ПДФО (унаслідок тінізації ринку праці та виплат «у конвертах»). У воєнний період ці процеси посилюються через падіння економічної активності, логістичні розриви і зниження інституційного контролю.

По-третє, порівняльний аналіз з країнами Європейського Союзу засвідчив суттєві відмінності в масштабах та структурі фіскальних втрат. Україна значно відстає від європейських країн у сфері адміністрування податків, рівні податкової культури та прозорості бізнес-середовища, що призводить до набагато вищих обсягів податкових втрат. Водночас досвід країн ЄС показує, що завдяки цифровізації, прозорості та ефективній інституційній системі навіть високі ризики ухилення можуть бути суттєво зменшені.

По-четверте, у роботі визначено комплекс шляхів мінімізації тіньової економіки. Серед них ключову роль відіграють цифровізація податкових процесів, модернізація СЕА ПДВ та ризик-орієнтованих систем моніторингу, спрощення адміністрування для бізнесу, посилення інституційної спроможності контролюючих органів, боротьба з корупцією, розвиток аналітичних інструментів та інтеграція у глобальні стандарти протидії ухиленню від оподаткування. Значний потенціал має й підтримка малого та середнього бізнесу, легалізація ринку праці та формування податкової культури.

Узагальнюючи, тіньова економіка є не лише економічною, а й інституційною та соціальною проблемою, яка потребує комплексних і системних рішень. Її скорочення можливе лише за умови послідовної державної політики, що поєднує технологічні інновації, антикорупційні заходи, сприятливе регуляторне середовище та підвищення довіри між громадянами й державою. Реалізація цих підходів дозволить Україні зміцнити фіскальну стійкість, зменшити бюджетні втрати та створити передумови для сталого економічного розвитку й успішного післявоєнного відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шкарлет С.М. Тіньова економіка: сутність, причини та шляхи подолання. – К.: НАУ, 2020. – 256 с.
2. Базиліук О.В., Мазур І.М. Тіньова економіка в Україні: масштаби та наслідки. – К.: НІСД, 2019. – 198 с.
3. Герасименко В. Тінізація економіки та її вплив на макрофінансову стабільність. // Економіка України. – 2021. – №4. – С. 34–47.
4. World Bank. Shadow economy measurement and fiscal implications. Washington, 2020.
5. European Commission. Tax evasion and shadow activity report. Brussels, 2021.
6. Schneider F. The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
7. Луніна І.О. Фіскальна політика в умовах тінізації економіки. – К.: Фенікс, 2018.
8. ДПС України. Звіт про податкові ризики та порушення. – Київ, 2023.
9. OECD. Tackling Tax Evasion and Underground Economy. Paris, 2020.
10. Мельник В.М. Податкові втрати економіки: оцінка та шляхи зменшення. – К.: КНЕУ, 2021.
11. IMF. Fiscal transparency and illicit financial flows. Washington, 2022.
12. Zucman G. The Hidden Wealth of Nations. Chicago: University of Chicago Press, 2017.
13. Tanzi V. Corruption, Tax Evasion and the Underground Economy. IMF Working Paper, 2018.
14. Міністерство фінансів України. Аналітичний звіт про фіскальні ризики. – К., 2023.
15. UNODC. Illicit Financial Flows Global Report. New York, 2022.
16. Transparency International. Corruption Perceptions Index. 2023.
17. Schneider F., Medina L. Shadow Economy Estimates Around the World. IMF Working Paper, 2021.

18. Фліс О. Детінізація економіки: інструменти державної політики. – Львів: ЛНУ, 2020.
19. OECD. Tax Morale and Compliance. Paris, 2021.
20. Михайлик Р. Тіньова зайнятість: причини і наслідки. – Дніпро: ДНУ, 2021.
21. Кириленко О. Тіньовий сектор та місцеві фінанси. – Тернопіль: ЗУНУ, 2022.
22. Council of Europe. Anti-money laundering and tax crime report. Strasbourg, 2021.
23. USAID. Ukraine economic resilience and underground activity report, 2022.
24. Мазуренко В. Детінізація економіки: світовий досвід. – Х.: ХНЕУ, 2020.
25. European Court of Auditors. Tax fraud and shadow economy review. Luxembourg, 2021.
26. Кравченко О. Тіньова економіка як загроза фіскальній безпеці України. – Кіровоград, 2021.
27. IMF. Ukraine: Fiscal Risks Report. Washington, 2023.
28. NBER. Underground economy determinants. 2022.
29. Міністерство економіки України. Аналітика тіньової діяльності. – К., 2023.
30. World Economic Forum. Illicit trade global risks report. Geneva, 2022.
31. Slemrod J. Tax Compliance and the Shadow Economy. Journal of Public Economics, 2020.
32. Medina L. Measuring the Informal Economy. IMF, 2019.
33. Пітенко В. Фінансова безпека та тіньова економіка. – Одеса: ОНЕУ, 2022.
34. OECD. Combatting tax fraud initiative. Paris, 2022.
35. PWC. Global Economic Crime and Fraud Survey. 2022.
36. НАН України. Тіньова економіка: оцінки та рекомендації. – К., 2021.
37. Гуменюк О. Методи виявлення тіньових доходів. – Рівне: НУВГП, 2020.
38. USAID. Tax system transparency report. 2021.
39. Сотніков І. Тіньовий сектор: методи аналізу. – Харків, 2019.
40. Deloitte. Global Shadow Economy Study. 2021.
41. MoF Ukraine. Fiscal loss estimation from tax evasion. Kyiv, 2023.
42. UNCTAD. Illicit trade and development report. 2021.

43. Peterson Institute. Tax evasion and global finance. Washington, 2020.
44. European Parliament. Study on shadow economic activity. Brussels, 2022.
45. G20. High-Level Principles on Tax Transparency. 2021.
46. Cato Institute. Measuring informal markets. 2020.
47. Марусевич Ю. Підходи до зниження тіньового сектору. – К., 2020.
48. IMF. Revenue administration risk analysis. 2021.
49. Global Financial Integrity. Illicit Financial Flows report. 2020.
50. PwC Ukraine. Tax monitoring and shadow activity analysis. 2023.